

Μισέζ Φουκό, Η κριαροσφαιαία της
εξουσίας (μικρ.: Λίγα Τρουζινού),
Αθήναι: Υγιών, 1991, σ σ. 75-100.

ΔΥΟ ΔΟΚΙΜΙΑ
ΓΙΑ ΤΟ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ

I

ΓΙΑΤΙ ΜΕΛΕΤΑΜΕ ΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ:
ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΥ

Οι ιδέες για τις οποίες θα ήθελα να μιλήσω εδώ δεν επέχουν θέση ούτε θεωρίας ούτε μεθοδολογίας.

Πρώτα θα ήθελα να πω ποιος ήταν ο σκοπός της εργασίας μου τα τελευταία αυτά είκοσι χρόνια. Δεν ήταν να αναλύσω τα φαινόμενα της εξουσίας, ούτε να βάλω τα θεμέλια μιας τέτοιας ανάλυσης. Προσπάθησα μάλλον να παράγω μια ιστορία των διαφορετικών τρόπων υποκειμενοποίησης του ανθρώπινου όντος στην κουλτούρα μας· σ' αυτή την οπτική πραγματεύτηκα τρεις τρόπους αντικειμενοποίησης που μετασχηματίζουν τα ανθρώπινα όντα σε υποκείμενα.

Υπάρχουν καταρχήν οι διαφορετικοί τρόποι έρευνας που προσπαθούν να φτάσουν στην καταστατική θέση της επιστήμης· σκέφτομαι για παράδειγμα την αντικειμενοποίηση του ομιλούντος υποκειμένου στη γενική γραμματική, στη φιλολογία και στη γλωσσολογία. Ή, μιλώντας πάντα για τον πρώτο αυτό τρόπο, την αντικειμενοποίηση του παραγωγικού υποκειμένου, του υποκειμένου που εργάζεται, στην οικονομία και στην ανάλυση του πλούτου. Ή, ακόμη, για να δώσουμε ένα τρίτο παράδειγμα, την αντικειμενοποίηση του ότι είμαστε απλώς στη ζωή στη φυσική ιστορία ή στη βιολογία.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας μου μελέτησα την αντικειμενοποίηση του υποκειμένου σ' αυτό που θα ονομάσω «διαρρηκτικές πρακτικές». Το υποκείμενο είτε είναι διαρρηκμένο μέσα στον ίδιο

του τον εαυτό είτε από τους άλλους. Αυτή η διαδικασία το καθιστά αντικείμενο. Ο διαχωρισμός σε τρελό και σε πνευματικά υγιή, σε άρρωστο και σε άτομο υγιές, σε εγκληματία και σε «καλό παιδί», επεξηγεί αυτή την τάση.

Τέλος, προσπάθησα να μελετήσω — προς αυτή την κατεύθυνση εξελίσσεται η εργασία μου — τον τρόπο με τον οποίο ένα ανθρώπινο ον μετασχηματίζεται σε υποκείμενο· προσανατόλισα για παράδειγμα τις έρευνές μου στη σεξουαλικότητα — τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος έμαθε να αναγνωρίζει τον εαυτό του ως υποκείμενο μιας «σεξουαλικότητας».

Αυτό λοιπόν που συνιστά το γενικό θέμα των ερευνών μου δεν είναι η εξουσία αλλά το υποκείμενο.

Είναι αλήθεια ότι οδηγήθηκα να ενδιαφερθώ από κοντά για το ζήτημα της εξουσίας. Γρήγορα κατάλαβα πως, αν το ανθρώπινο υποκείμενο είναι μπλεγμένο σε παραγωγικές σχέσεις και σε σχέσεις νοήματος, είναι εξίσου μπλεγμένο σε σχέσεις εξουσίας πολύ σύνθετες. Διαθέτουμε όμως, χάρη στην οικονομική ιστορία και θεωρία, κατάλληλα εργαλεία για να μελετούμε τις παραγωγικές σχέσεις· όμοια, η γλωσσολογία και η σημειωτική παρέχουν εργαλεία για τη μελέτη των σχέσεων νοήματος. Μα, όσον αφορά τις σχέσεις εξουσίας, δεν υπάρχει κανένα ορισμένο εργαλείο· οι τρόποι στους οποίους προσφεύγουμε για να σκεφτούμε την εξουσία στηρίζονταν είτε σε νομικά μοντέλα (τι καθιστά νόμιμη την εξουσία;) είτε σε θεσμικά μοντέλα (τι είναι το Κράτος;).

Θα ήταν λοιπόν αναγκαίο να διευρύνουμε τις διαστάσεις του ορισμού της εξουσίας, αν θα θέλαμε να χρησιμοποιήσουμε αυτόν τον ορισμό για να μελετήσουμε την αντικειμενοποίηση του υποκειμένου.

Χρειαζόμαστε μια θεωρία της εξουσίας; Εφόσον κάθε θεωρία προϋποθέτει μια προηγούμενη αντικειμενοποίηση, καμία δεν μπορεί να χρησιμεύσει σαν βάση στην εργασία ανάλυσης. Η εργασία ανάλυσης όμως δεν μπορεί να γίνει χωρίς μια εννοιολογία των πραγματευόμενων προβλημάτων. Κι αυτή η εννοιολογία συνεπάγεται μια κριτική σκέψη — μια συνεχή επαλήθευση.

Θα πρέπει πρώτα να βεβαιωθούμε γι' αυτό που θα ονομάσω «εννοιακές ανάγκες». Με αυτό εννοώ ότι η εννοιολογία δεν πρέπει να θεμελιώνεται σε μια θεωρία του αντικειμένου: το εννοιολογούμενο αντικείμενο δεν είναι το μόνο κριτήριο εγκυρότητας μιας εννοιολογίας. Πρέπει να γνωρίζουμε τις ιστορικές συνθήκες που

προκαλούν αυτόν ή εκείνο τον τύπο εννοιολογίας. Πρέπει να έχουμε ιστορική συνείδηση της κατάστασης στην οποία ζούμε.

Δεύτερον, θα πρέπει να βεβαιωθούμε για τον τύπο της πραγματικότητας με τον οποίο είμαστε αντιμέτωποι.

Ένας δημοσιογράφος μιας μεγάλης γαλλικής εφημερίδας εξέφραζε μια μέρα την έκπληξή του: «Γιατί τόσο άνθρωποι θέτουν σήμερα το ζήτημα της εξουσίας; Είναι τόσο σπουδαίο θέμα; Και τόσο ανεξάρτητο ώστε να μπορούμε να μιλάμε γι' αυτό χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη άλλα προβλήματα;»

Αυτή η έκπληξη με άφησε άναυδο. Είναι δύσκολο να πιστέψω ότι χρειάστηκε να περιμένουμε τον 20^ο αιώνα για να τεθεί επίτελους αυτό το ζήτημα. Για μας πάντως η εξουσία δεν είναι μόνο θεωρητικό ζήτημα, αλλά κάτι που αποτελεί μέρος της εμπειρίας μας. Δεν θα επικαλεστώ ως μάρτυρες παρά δύο από τις «παθολογικές μορφές» της — αυτές τις δύο «αρρώστιες της εξουσίας» που είναι ο φασισμός και ο σταλινισμός. Ένας από τους πολυάριθμους λόγους για τους οποίους μας προκαλούν τόση σύγχυση είναι ότι, παρ' όλη την ιστορική μοναδικότητά τους, δεν είναι εντελώς πρωτότυπες. Ο φασισμός και ο σταλινισμός χρησιμοποίησαν και επέκτειναν μηχανισμούς ήδη παρόντες στην πλειονότητα των άλλων κοινωνιών. Κι όχι μόνο αυτό αλλά, παρ' όλη την εσωτερική τρέλα τους, έχουν χρησιμοποιήσει σε ευρεία κλίμακα τις ιδέες και τις μεθόδους της πολιτικής μας ορθολογικότητας.

Αυτό που μας χρειάζεται, είναι μια νέα οικονομία των σχέσεων εξουσίας — και χρησιμοποίησά εδώ τη λέξη «οικονομία» με τη θεωρητική και πρακτική της έννοια. Για να το πω αλλιώς: από τον Καντ και μετά ο ρόλος της φιλοσοφίας είναι να εμποδίσει το Λόγο να υπερβεί τα όρια αυτού που δίνεται στην εμπειρία· αλλά από αυτή την εποχή επίσης — δηλαδή από τότε που αναπτύχθηκε το νεωτερικό κράτος και η πολιτική διαχείριση της κοινωνίας — η αποστολή της φιλοσοφίας είναι εξίσου να επιτηρεί τις υπερβολικές εξουσίες της πολιτικής ορθολογικότητας. Κι αυτό ήδη είναι μεγάλη απαίτηση.

Αυτά είναι εξαιρετικά κοινότοπα πράγματα που όλος ο κόσμος τα ξέρεει. Μα, επειδή είναι κοινότοπα, δεν σημαίνει ότι είναι άυπαρκα. Αυτό που πρέπει να κάνουμε με τα κοινότοπα γεγονότα είναι να ανακαλύψουμε — ή τουλάχιστον να προσπαθήσουμε να ανακαλύψουμε — ποιο ειδικό και ίσως πρωτότυπο πρόβλημα συνδέεται με αυτά.

Η σχέση ανάμεσα στον εξορθολογισμό και στις υπερβάσεις της πολιτικής εξουσίας είναι προφανής. Και δεν χρειάζεται να περιμένουμε τη γραφειοκρατία ή τα στρατόπεδα συγκέντρωσης για να αναγνωρίσουμε την ύπαρξη σχέσεων τέτοιου τύπου. Το πρόβλημα όμως που τίθεται είναι το ακόλουθο: τι να την κάνουμε μια τέτοια προδηλότητα;

Πρέπει να περάσουμε από δίκη το Λόγο; Κατά τη γνώμη μου τίποτε δεν θα ήταν πιο άγιο απ' αυτό. Πρώτα επειδή το πεδίο που πρέπει να καλύψουμε δεν έχει τίποτε να κάνει με την ενοχή ή την αθωότητα. Έπειτα επειδή είναι παράλογο να παραπέμπουμε στο Λόγο ως την αντίθετη οντότητα του μη-Λόγου. Τέλος επειδή μια τέτοια δίκη θα μας καταδίκαιζε να παίξουμε τον αυθαίρετο και ενοχλητικό ρόλο του ορθολογιστή ή του ανορθολογιστή.

Να επιχειρήσουμε να αναλύσουμε αυτόν τον τύπο ορθολογισμού που μοιάζει να προσιδιάζει στη νεότερη κουλτούρα μας και που έχει το αγκυροβόλιο του στην *Aufklärung* (Διαφωτισμός); Αυτή ήταν η προσέγγιση ορισμένων μελών της σχολής της Φραγκφούρτης. Ο αντικειμενικός στόχος μου όμως δεν είναι να ξεκινήσω μια συζήτηση πάνω στα έργα τους, που είναι βέβαια σπουδαία και πολύτιμα. Μάλλον είναι να προτείνω έναν άλλο τρόπο ανάλυσης των σχέσεων ανάμεσα στον εξορθολογισμό και στην εξουσία.

Πιθανώς να είναι πιο φρόνιμο να μην αντιμετωπίσουμε σφαιρικά τον εξορθολογισμό της κοινωνίας ή της κουλτούρας αλλά να αναλύσουμε τη διαδικασία σε πολλά πεδία, το καθένα από τα οποία μας παραπέμπει σε μια θεμελιακή εμπειρία: στην τρέλα, την αρρώστια, το θάνατο, το έγκλημα, τη σεξουαλικότητα κτλ.

Σκέφτομαι ότι η λέξη «εξορθολογισμός» είναι επικίνδυνη. Αυτό που πρέπει να κάνουμε, είναι να αναλύσουμε τις ειδικές ορθολογικές παρά να επικαλούμαστε ακατάπαυστα τις προόδους του εξορθολογισμού γενικά.

Ακόμα κι αν η *Aufklärung* αποτέλεσε μια πολύ σημαντική φάση της ιστορίας μας και της ανάπτυξης της πολιτικής τεχνολογίας, πιστεύω ότι πρέπει να ανατρέξουμε σε διαδικασίες πολύ πιο απομακρυσμένες, αν θέλουμε να κατανοήσουμε μέσω ποιων μηχανισμών είμαστε και πάλι σήμερα αιχμάλωτοι της ίδιας της ιστορίας μας.

Θα ήθελα να υποδείξω εδώ έναν άλλο τρόπο να προχωρήσουμε προς μια νέα οικονομία σχέσεων εξουσίας που να είναι συγχρόνως πιο εμπειρική, πιο άμεσα συνδεδεμένη με την παρούσα κατάστασή μας και να συνεπάγεται περισσότερες σχέσεις ανάμεσα στη θεω-

ρία και στην πρακτική. Αυτός ο καινούριος τρόπος έρευνας συνίσταται στο να παίρνουμε σαν αφητηρία τις μορφές αντίστασης στους διαφορετικούς τύπους εξουσίας. Ή, για να χρησιμοποιήσω μια άλλη μεταφορά, συνίσταται στο να χρησιμοποιούμε αυτή την αντίσταση σαν χημικό καταλύτη που μας επιτρέπει να φέρνουμε στο φως τις σχέσεις εξουσίας, να βλέπουμε πού εγγράφονται, να ανακαλύπτουμε τα σημεία εφαρμογής τους και τις μεθόδους που χρησιμοποιούν. Πρόκειται μάλλον να αναλύσουμε τις σχέσεις εξουσίας διαμέσου της αντιμετώπισης των στρατηγικών παρά να αναλύσουμε την εξουσία από την άποψη της εσωτερικής της ορθολογικότητας.

Για παράδειγμα, για να κατανοήσουμε τι εννοεί η κοινωνία με τη λέξη «λογικό ον», θα έπρεπε να αναλύσουμε αυτό που συμβαίνει στο πεδίο της αλλοτρίωσης. Όμοια, να αναλύσουμε αυτό που συμβαίνει στο πεδίο της παρανομίας για να κατανοήσουμε τι θέλουμε να πούμε όταν μιλούμε για νομιμότητα. Όσο για τις σχέσεις εξουσίας, προκειμένου να καταλάβουμε σε τι συνίστανται, θα έπρεπε ίσως να αναλύσουμε τις μορφές αντίστασης και τις προσπάθειες που γίνονται για να διαλυθούν αυτές οι σχέσεις.

Θα προτείνω να πάρουμε ως σημείο εκκίνησης μια σειρά εναντιώσεων που αναπτύχθηκαν τα τελευταία αυτά χρόνια: την εναντίωση στην εξουσία των ανδρών πάνω στις γυναίκες, των γονιών πάνω στα παιδιά τους, της ψυχιατρικής πάνω στους ψυχικά ασθενείς, της ιατρικής πάνω στον πληθυσμό, της διοίκησης πάνω στον τρόπο με τον οποίο ζουν οι άνθρωποι.

Δεν αρκεί να λέμε ότι αυτές οι εναντιώσεις είναι αγώνες ενάντια στην αυθεντία/εξουσία: πρέπει να επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε με περισσότερη ακρίβεια ό,τι κοινό έχουν αυτοί οι αγώνες μεταξύ τους:

1) Είναι αγώνες-«διατέμνουσες»: μ' αυτό θέλω να πω ότι δεν περιορίζονται σε μια ιδιαίτερη χώρα. Σίγουρα ορισμένες χώρες ευνοούν την ανάπτυξή τους, διευκολύνουν την επέκτασή τους, δεν περιορίζονται όμως σ' έναν ιδιαίτερο τύπο πολιτικής ή οικονομικής διακυβέρνησης.

2) Ο σκοπός αυτών των αγώνων είναι τα αποτελέσματα εξουσίας ως τέτοια. Η μορφή, για παράδειγμα, που επιρρίπτουν στο ιατρικό επάγγελμα δεν είναι κυρίως ότι είναι μια επιχείρηση με επικερδείς σκοπούς αλλά ότι ασκεί μια ανεξέλεγκτη εξουσία στο σώμα, στην υγεία των ατόμων, στη ζωή και το θάνατό τους.

3) Είναι «άμεσοι» αγώνες, κι αυτό για δύο λόγους: Πρώτα, γιατί οι άνθρωποι ασκούν κριτική στους φορείς της εξουσίας που είναι πιο κοντά σ' αυτούς, στους φορείς που ασκούν τη δράση τους στα άτομα. Δεν αναζητούν τον «υπ' αριθμό ένα εχθρό» αλλά τον άμεσο εχθρό. Έπειτα, δεν θεωρούν ότι η λύση του προβλήματός τους μπορεί να βρισκείται σ' ένα οποιοδήποτε μέλλον (δηλαδή σε μια υπόσχεση απελευθέρωσης, επανάστασης, στο τέλος της ταξικής σύγκρουσης). Σε σχέση με μια θεωρητική κλίμακα εξήγησης ή με την επαναστατική διάταξη που πολώνει τον ιστορικό, είναι αναρχικοί αγώνες.

Δεν είναι όμως αυτά τα πιο πρωτότυπα χαρακτηριστικά τους. Η ειδικότητά τους ορίζεται μάλλον ως εξής:

4) Είναι αγώνες που αμφισβητούν την καταστατική θέση του ατόμου: από τη μια μεριά επιβεβαιώνουν το δικαίωμα στη διαφορά και υπογραμμίζουν όλα όσα μπορούν να καταστήσουν τα άτομα πραγματικά ατομικά. Από την άλλη μεριά επιτίθενται σε οτιδήποτε μπορεί να απομονώνει το άτομο, να το αποκόβει από τους άλλους, να διαιρεί την κοινοτική ζωή, να εξαναγκάζει το άτομο να αναδιπλώνεται στον εαυτό του και να μένει προσκολλημένο στην ίδια του ταυτότητα.

Αυτοί οι αγώνες δεν είναι ακριβώς υπέρ ή κατά του «ατόμου» αλλά αντιτίθενται σε ό,τι θα μπορούσε να ονομαστεί «διακυβέρνηση μέσω της εξατομίκευσης».

5) Προβάλλουν αντίσταση στα αποτελέσματα εξουσίας που είναι συνδεδεμένα με τη γνώση, την αρμοδιότητα, τα τυπικά προσόντα. Αγωνίζονται ενάντια στα προνόμια της γνώσης. Αλλά αντιτίθενται επίσης στο μυστήριο, στην παραμόρφωση και σ' ό,τι φενακιστικό μπορεί να υπάρχει στις παραστάσεις που επιβάλλονται στους ανθρώπους.

Δεν υπάρχει τίποτε «επιστημονιστικό» σε όλα αυτά (δηλαδή καμιά δογματική πίστη στην αξία της επιστημονικής γνώσης) αλλά δεν υπάρχει επίσης ούτε σκεπτικιστική ή σχετικιστική απόρριψη κάθε διαπιστωμένης αλήθειας. Αυτό που τίθεται σε αμφισβήτηση είναι ο τρόπος με τον οποίο η γνώση κυκλοφορεί και λειτουργεί, οι σχέσεις της με την εξουσία. Κοντολογίς, το καθεστώς της γνώσης.

6) Τελικά όλοι οι τωρινοί αγώνες περιστρέφονται γύρω από το ίδιο ερώτημα: ποιοι είμαστε; Είναι μια απόρριψη όλων των αφαιρέσεων, μια απόρριψη της βίας που ασκείται από το οικονομικό και ιδεολογικό κράτος — το οποίο αγνοεί ποιοι είμαστε ως άτο-

μα — κι επίσης μια απόρριψη της επιστημονικής ή διοικητικής επισταμένης έρευνας που καθορίζει την ταυτότητά μας.

Συνοψίζοντας, ο κύριος στόχος αυτών των αγώνων δεν είναι τόσο να επιτεθούν σ' αυτόν ή σ' εκείνον το θεσμό της εξουσίας, σε ομάδα, τάξη ή ελίτ, όσο σε μια ιδιαίτερη τεχνική, σε μια μορφή εξουσίας.

Αυτή η μορφή εξουσίας ασκείται στην άμεση καθημερινή ζωή που ταξινομεί τα άτομα σε κατηγορίες, τα κατονομάζει διά της ιδιάς του ατομικότητας, τα προσκολλά στην ταυτότητά τους, τους επιβάλλει ένα νόμο αλήθειας τον οποίο πρέπει να τους τον αναγνωρίζουν και τον οποίο οι άλλοι οφείλουν να αναγνωρίζουν στα άτομα αυτά. Είναι μια μορφή εξουσίας που μετασχηματίζει τα άτομα σε υποκείμενα. Υπάρχουν δύο έννοιες στη λέξη «υποκείμενο»: υποκείμενο υποταγμένο στον άλλο μέσω του ελέγχου και της εξάρτησης, και υποκείμενο προσκολλημένο στην ιδιά του ταυτότητα μέσω της συνείδησης ή της αυτογνωσίας. Στις δύο αυτές περιπτώσεις η λέξη αυτή υποδηλώνει μια μορφή εξουσίας που καθυποτάσσει και καθιστά κάποιον υποτελή.

Σε γενικές γραμμές μπορούμε να πούμε ότι υπάρχουν τρεις τύποι αγώνων: αυτοί που αντιτίθενται στις μορφές κυριαρχίας (εθνικές, κοινωνικές και θρησκευτικές)· αυτοί που καταγγέλλουν τις μορφές εκμετάλλευσης οι οποίες χωρίζουν το άτομο από αυτό που παράγει και αυτοί που πολεμούν καθετί που δίνει το άτομο με τον εαυτό του και εξασφαλίζει μ' αυτό τον τρόπο την υποταγή του στους άλλους (αγώνες ενάντια στην υποτελία, ενάντια στις διαφορετικές μορφές υποκειμενικότητας και υποταγής).

Η ιστορία είναι πλούσια σε παραδείγματα των τριών αυτών τύπων κοινωνικών αγώνων, οι οποίοι παράγονται είτε απομονωμένα είτε σε συνδυασμό. Ακόμα όμως κι όταν οι αγώνες αυτοί αναμειγνύονται, υπάρχει σχεδόν πάντα ένας που κυριαρχεί ανάμεσά τους. Στις φεουδαρχικές κοινωνίες, για παράδειγμα, οι αγώνες ενάντια στις μορφές εθνικής ή κοινωνικής κυριαρχίας είναι αυτοί που υπερισχύουν, ακόμα κι όταν η οικονομική εκμετάλλευση θα μπορούσε να αποτελεί έναν σημαντικότερο παράγοντα εξέγερσης.

Μόνο τον 19^ο αιώνα έρχεται σε πρώτο πλάνο ο αγώνας ενάντια στην εκμετάλλευση.

Και σήμερα αυτός που επικρατεί όλο και περισσότερο είναι ο αγώνας ενάντια στις μορφές υποτελείας — ενάντια στην υποταγή της υποκειμενικότητας — παρόλο που οι αγώνες ενάντια στην κυ-

ριαρχία και στην εκμετάλλευση δεν έχουν εξαφανιστεί, το αντίθετο μάλιστα.

Έχω την αίσθηση ότι δεν είναι η πρώτη φορά που η κοινωνία μας βρίσκεται αντιμέτωπη με αυτόν τον τύπο αγώνα. Όλα αυτά τα κινήματα που έλαβαν χώρα τον 15^ο και 16^ο αιώνα και βρήκαν την έκφραση και τη δικαίωσή τους στη Μεταρρύθμιση οφείλουν να κατανοηθούν ως ενδείξεις μιας μείζονος κρίσης που έπληξε τη δυτική εμπειρία της υποκειμενικότητας, και μιας εξέγερσης ενάντια στον τύπο θρησκευτικής και ηθικής εξουσίας η οποία είχε δώσει μορφή, κατά το Μεσαίωνα, σ' αυτήν την υποκειμενικότητα. Η αισθητή τότε ανάγκη για άμεση συμμετοχή στην πνευματική ζωή, στο έργο της σωτηρίας, στην αλήθεια του Μεγάλου Βιβλίου — όλα αυτά μαρτυρούν έναν αγώνα για μια νέα υποκειμενικότητα.

Ξέρω τις αντιρροήσεις που μπορεί να φέρει κανείς. Μπορεί να ισχυριστεί ότι όλοι οι τύποι υποτέλειας δεν είναι παρά παράγωγα φαινόμενα, οι συνέπειες άλλων οικονομικών και κοινωνικών διαδικασιών — οι παραγωγικές δυνάμεις, οι ταξικές συγκρούσεις και οι ιδεολογικές δομές είναι αυτές που καθορίζουν τον τύπο υποκειμενικότητας στον οποίο προσφεύγουμε.

Είναι φανερό ότι δεν μπορούμε να μελετήσουμε τους μηχανισμούς υποτέλειας χωρίς να λάβουμε υπόψη τις σχέσεις τους με τους μηχανισμούς εκμετάλλευσης και κυριαρχίας. Αυτοί όμως οι μηχανισμοί υποταγής δεν αποτελούν απλά το «τεμαχικό» άλλων μηχανισμών, πιο θεμελιωδών. Διατηρούν σχέσεις σύνθετες και κυκλικές με άλλες μορφές.

Ο λόγος για τον οποίο αυτός ο τύπος αγώνα τείνει να υπερισχύσει στην κοινωνία μας οφείλεται στο γεγονός ότι μια νέα μορφή πολιτικής εξουσίας αναπτύχθηκε με τρόπο συνεχή από τον 16^ο αιώνα και μετά. Αυτή η νέα πολιτική δομή είναι, όπως όλοι γνωρίζουν, το κράτος. Τις περισσότερες φορές το κράτος έγινε αντιληπτό ως ένας τύπος της πολιτικής εξουσίας που αγνοεί τα άτομα και δεν ασχολείται παρά με τα συμφέροντα της κοινότητας ή καλύτερα μιας τάξης ή μιας ομάδας επίλεκτων πολιτών.

Όλα αυτά είναι εντελώς αληθινά. Ωστόσο, θα ήθελα να υπογραμμίσω το γεγονός ότι η εξουσία του κράτους — κι εδώ εντοπίζεται ένας από τους λόγους της δύναμής του — είναι μια μορφή εξουσίας σφαιρικοποιούσα και ολοποιητική. Πιστεύω ότι ποτέ στην ιστορία των ανθρώπινων κοινωνιών — ακόμα και στην παλιά κινέζικη κοινωνία — δεν έχουν βρει στο εσωτερικό των ίδιων πολι-

τικών δομών έναν τόσο σύνθετο συνδυασμό τεχνικών εξατομικεύσης και ολοποιητικών μεθόδων.

Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι το νεότερο δυτικό κράτος ενσωμάτωσε κάτω από μια καινούρια πολιτική μορφή μια παλιά τεχνική εξουσίας που είχε γεννηθεί μέσα στους χριστιανικούς θεσμούς. Ας ονομάσουμε ποιμαντική εξουσία αυτή την τεχνική εξουσία.

Κι αρχίζουμε με δυο λόγια γι' αυτή την ποιμαντική εξουσία.

Συχνά λένε πως ο χριστιανισμός γέννησε έναν κώδικα ηθικής θεμελιωδώς διαφορετικό από εκείνον του αρχαίου κόσμου. Γενικά όμως επιμένουν λιγότερο στο γεγονός ότι ο χριστιανισμός πρότεινε και επέκτεινε σε όλο τον αρχαίο κόσμο νέες σχέσεις εξουσίας.

Ο χριστιανισμός είναι η μόνη θρησκεία που οργανώθηκε σε Εκκλησία. Και ως Εκκλησία ο χριστιανισμός θέτει ως αίτημα στη θεωρία ότι ορισμένα άτομα είναι ικανά, χάρη στη θρησκευτική τους ιδιότητα, να υπηρετούν τους άλλους, όχι ως πρίγκιπες, άρχοντες, προφήτες, μάντιες, ευεργέτες ή παιδαγωγοί αλλά ως ποιμένες. Αυτή η λέξη ωστόσο κατονομάζει μια μορφή εξουσίας πολύ ιδιαίτερη:

1) Είναι μια μορφή εξουσίας της οποίας τελικός αντικειμενικός σκοπός είναι να εξασφαλίσει τη σωτηρία των ατόμων στον άλλο κόσμο.

2) Η ποιμαντική εξουσία δεν είναι απλά μια μορφή εξουσίας που διατάζει· οφείλει επίσης να είναι έτοιμη να θυσιαστεί για τη ζωή και τη σωτηρία του ποιμνίου. Σ' αυτό διακρίνεται λοιπόν από την Υπέρτατη εξουσία που απαιτεί από τους υπήκοους να θυσιαστούν για να σώσουν το θρόνο.

3) Είναι μια μορφή εξουσίας που δεν μεριμνά μόνο για το σύνολο της κοινότητας αλλά και για κάθε άτομο χωριστά, για όλη του τη ζωή.

4) Τέλος, αυτή η μορφή εξουσίας δεν μπορεί να ασκείται χωρίς να γνωρίζει τι συμβαίνει μέσα στο κεφάλι των ανθρώπων, χωρίς να εξερευνά τις ψυχές τους, χωρίς να τους εξαναγκάζει να αποκαλύπτουν τα πιο ενδόμυχα μυστικά τους. Συνεπάγεται μια γνώση της συνείδησης και μια ικανότητα να τη διευθύνει.

Αυτή η μορφή εξουσίας είναι προσανατολισμένη στη σωτηρία (σε αντίθεση με την πολιτική εξουσία). Προσφέρει (σε αντίθεση με την αρχή της Υπέρτατης εξουσίας) και εξατομικεύει (σε αντίθεση με τη νομική εξουσία). Είναι συνεκατά με τη ζωή και στην προέ-

κτασή της· είναι συνδεδεμένη με την παραγωγή της αλήθειας — την αλήθεια του ίδιου του ατόμου.

Θα μου πείτε, όμως, πως όλα αυτά ανήκουν στην ιστορία: η ποιμαντική, αν δεν έχει εξαφανιστεί, έχει χάσει τουλάχιστον την ουσία αυτού που συνιστούσε την αποτελεσματικότητά της.

Αυτό είναι αλήθεια, σκέφτομαι όμως ότι πρέπει να διακρίνουμε δύο όψεις της ποιμαντικής εξουσίας: την εκκλησιαστική θεσμοποίηση που εξαφανίστηκε ή τουλάχιστον έχασε το σφρίγος της από τον 18^ο αιώνα και μετά, και τη λειτουργία αυτής της θεσμοποίησης που επεκτάθηκε και αναπτύχθηκε έξω από τον εκκλησιαστικό θεσμό.

Γύρω στον 18^ο αιώνα παράχθηκε ένα σημαντικό φαινόμενο: μια νέα διανομή, μια νέα οργάνωση αυτού του τύπου εξουσιάζουσας εξουσίας.

Δεν πιστεύω ότι πρέπει να θεωρήσουμε το «νεότερο κράτος» μια οντότητα που αναπτύχθηκε χωρίς να λογαριάσει τα άτομα, αγνοώντας ποια είναι, αγνοώντας και την ύπαρξή τους ακόμα· αντίθετα, πρέπει να το θεωρήσουμε μια πολύ επεξεργασμένη δομή στην οποία τα άτομα μπορούν να ενσωματωθούν υπό μια προϋπόθεση: ότι αποδίδεται σ' αυτήν την ατομικότητα μια νέα μορφή και ότι υποτάσσεται σ' ένα σύνολο ειδικών μηχανισμών.

Κατά μία έννοια μπορούμε να δούμε στο κράτος μια μήτρα της εξατομίκευσης ή μια νέα μορφή ποιμαντικής εξουσίας.

Θα ήθελα να προσθέσω δυο λόγια επ' ευκαιρία αυτής της νέας ποιμαντικής εξουσίας:

1) Παρατηρούμε στην πορεία της εξέλιξής της μια αλλαγή αντικειμενικού σκοπού. Περνούμε από τη μέριμνά της να οδηγήσει τους ανθρώπους στη σωτηρία στον άλλο κόσμο, στην ιδέα ότι πρέπει να την εξασφαλίσει εδώ κάτω. Και σ' αυτά τα συμφραζόμενα η λέξη «σωτηρία» παίρνει πολλά νοήματα: σημαίνει υγεία, ευζωία (δηλαδή ικανοποιητικό επίπεδο ζωής, επαρκείς πόροι), ασφάλεια, προστασία από τα ατυχήματα. Ένας αριθμός «επίγειων» αντικειμενικών σκοπών αντικαθιστούν τις θρησκευτικές βλέψεις της παραδοσιακής ποιμαντικής, κι αυτό τόσο πιο εύκολα όσο η τελευταία, για διάφορους λόγους, πάντα απέδιδε στον εαυτό της δευτερευόντως ορισμένους από αυτούς τους αντικειμενικούς σκοπούς· αρκεί να σκεφτούμε το ρόλο της ιατρικής και την κοινωνική της λειτουργία την οποία εξασφάλισαν για πολύν καιρό η καθολική και η προτεσταντική εκκλησία.

2) Έχουμε παραβρεθεί επίσης σε μια ενίσχυση της διαχείρισης της ποιμαντικής εξουσίας. Ενίοτε, αυτή η μορφή εξουσίας ασκήθηκε από το μηχανισμό του κράτους ή τουλάχιστον από ένα δημόσιο θεσμό, όπως η αστυνομία. (Ας μην ξεχνάμε ότι η αστυνομία επινοήθηκε τον 18^ο αιώνα, όχι μόνο για να επαγρυπνά για τη διατήρηση της τάξης και του νόμου και να βοηθά τις κυβερνήσεις στον αγώνα ενάντια στους εχθρούς τους, αλλά και για να εξασφαλίζει τον εφοδιασμό των πόλεων, να προστατεύει την υγιεινή και την υγεία καθώς και όλα τα κριτήρια που θεωρούνταν απαραίτητα για την ανάπτυξη της βιοτεχνίας και του εμπορίου.) Ενίοτε, η εξουσία ασκήθηκε από ιδιωτικές επιχειρήσεις, εταιρείες παροχής βοήθειας, ευεργέτες και γενικά φιλανθρώπους. Από την άλλη μεριά, οι παλιοί θεσμοί, όπως η οικογένεια για παράδειγμα, κινητοποιήθηκαν επίσης για την εκ πλήρωση των ποιμαντικών λειτουργιών. Τέλος, η εξουσία ασκήθηκε από σύνθετες δομές, όπως η ιατρική που περιλάμβανε ιδιωτικές πρωτοβουλίες (την πώληση υπηρεσιών στη βάση της οικονομίας της αγοράς) και συγχρόνως ορισμένα δημόσια ιδρύματα όπως τα νοσοκομεία.

3) Τέλος, ο πολλαπλασιασμός των αντικειμενικών σκοπών της ποιμαντικής εξουσίας και αυτών που την ασκούσαν, επέτρεψε να συγκεντρωθεί η ανάπτυξη της γνώσης για τον άνθρωπο γύρω από δύο πόλους: ο ένας, σφαιροποιών και ποσοτικός, αφορούσε τον πληθυσμό· ο άλλος, αναλυτικός, αφορούσε το άτομο.

Μια από τις συνέπειες είναι ότι η ποιμαντική εξουσία, η οποία ήταν συνδεδεμένη για αιώνες — στην πραγματικότητα, πάνω από μια χιλιετία — μ' έναν θρησκευτικό θεσμό πολύ ιδιαίτερο, ξαφνικά εξαπλώθηκε στο σύνολο του κοινωνικού σώματος· βρήκε στήριγμα σ' ένα πλήθος θεσμών. Κι αντί να έχουμε μια ποιμαντική εξουσία και μια πολιτική εξουσία λίγο πολύ συνδεδεμένες μεταξύ τους, λίγο πολύ αντίπαλες, είδαμε να αναπτύσσεται μια εξατομίκευσα «τακτική», χαρακτηριστική μιας ολόκληρης σειράς πολλαπλών εξουσιών: της οικογένειας, της ιατρικής, της ψυχιατρικής, της εκπαίδευσης, των εργοδοτών κτλ.

Στο τέλος του 18^{ου} αιώνα ο Καντ δημοσιεύει σ' ένα γερμανικό περιοδικό — το *Berliner Monatschrift* — ένα πολύ σύντομο κείμενο το οποίο τιτλοφορεί «Was heisst Aufklärung?» (Τι είναι Διαφωτισμός;). Για πολύν καιρό θεώρησαν — και θεωρούν ακόμα — αυτό το κείμενο σχετικά έλασσον.

Δεν μπορώ όμως να μην το βρω εκπληκτικό και ενδιαφέρον

συγχρόνως, διότι για πρώτη φορά ένας φιλόσοφος προτείνει ως φιλοσοφικό καθήκον την ανάλυση όχι μόνο του συστήματος ή των μεταφυσικών θεμελίων της επιστημονικής γνώσης αλλά ενός ιστορικού συμβάντος — ενός συμβάντος πρόσφατου, επίκαιρου.

Όταν ο Καντ ρωτά το 1784 «Was heisst Aufklärung», θέλει να πει: Τι συμβαίνει αυτή τη στιγμή; Τι μας συμβαίνει; Τι είναι αυτός ο κόσμος, αυτή η περίοδος, αυτή ακριβώς η στιγμή που ζούμε;

Ή, για να το πούμε διαφορετικά: Ποιοι είμαστε; Ποιοι είμαστε ως Aufklärer (διαφωτιστές), ως μάρτυρες αυτού του αιώνα των Φώτων; Ας το συγκρίνουμε με το καρτεσιανό ερώτημα: Ποιος είμαι; Εγώ, ως μοναδικό υποκείμενο, αλλά καθολικό και όχι ιστορικό; Ποιος είμαι *εγώ*, «εγώ» γιατί ο Ντεκάρτ είναι όλος ο κόσμος, δεν έχει σημασία πού και πότε.

Το ερώτημα όμως που θέτει ο Καντ είναι διαφορετικό: Ποιοι είμαστε εμείς αυτήν ακριβώς τη στιγμή της ιστορίας; Αυτό το ερώτημα είναι συγχρόνως εμείς και η παρούσα κατάσταση μας την οποία αυτό αναλύει.

Η όψη αυτή της φιλοσοφίας έγινε όλο και περισσότερο σημαντική. Ας σκεφτούμε τον Χέγκελ, τον Νίτσε...

Η άλλη όψη, η όψη της «καθολικής φιλοσοφίας» δεν εξαφανίστηκε. Η κριτική όμως ανάλυση του κόσμου μέσα στον οποίο ζούμε, αποτελεί ολοένα και περισσότερο το μεγάλο φιλοσοφικό καθήκον. Πιθανώς το πιο αλάθητο φιλοσοφικό πρόβλημα είναι αυτό της παρούσας εποχής, του τι είμαστε τη συγκεκριμένη τούτη στιγμή.

Πιθανώς ο κύριος αντικειμενικός σκοπός σήμερα δεν είναι να ανακαλύψουμε αλλά να αρνηθούμε αυτό που είμαστε. Πρέπει να φανταστούμε και να κατασκευάσουμε αυτό που θα μπορούσαμε να είμαστε για να απαλλαχτούμε απ' αυτό το είδος του «διπλού» πολιτικού «εξαναγκασμού», που είναι η ταυτόχρονη εξατομίκευση και ολοποίηση, των δομών της νεοτερικής εξουσίας.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το συγχρόνως πολιτικό, ηθικό, κοινωνικό και φιλοσοφικό πρόβλημα που τίθεται σε μας σήμερα δεν είναι να προσπαθήσουμε να ελευθερώσουμε το άτομο από το κράτος και τους θεσμούς του, αλλά να ελευθερωθούμε εμείς από το κράτος κι από τον τύπο εξατομίκευσης που συνδέεται με αυτό. Πρέπει να προωθήσουμε νέες μορφές υποκειμενικότητας απορρίπτοντας τον τύπο ατομικότητας που μας επιβλήθηκε εδώ και πολλούς αιώνες.

II

ΠΩΣ ΑΣΚΕΙΤΑΙ Η ΕΞΟΥΣΙΑ;

Για ορισμένους, το να ρωτάμε το «πώς» της εξουσίας θα σήμαινε να περιοριστούμε στην περιγραφή των αποτελεσμάτων της χωρίς να τα ανάγουμε ούτε σε αιτίες ούτε σε μια φύση· θα σήμαινε να καταστήσουμε αυτήν την εξουσία μια μυστηριώδη απόσταση την οποία αποφεύγουμε να την εξετάσουμε, πιθανώς γιατί προτιμούμε να μην την «κατηγορήσουμε». Μέσα σ' αυτό το τέχνασμα, για το οποίο δεν δίνουμε λογαριασμό, υποψιάζονται πως υπάρχει κάποια μοιρολατρία. Η καχυποψία τους όμως δείχνει ότι οι ίδιοι υποθέτουν ότι η Εξουσία είναι κάτι που υπάρχει με την προέλευσή της από τη μια μεριά, τη φύση της από την άλλη, τις εκδηλώσεις της τέλος.

Αν δίνω ένα προσωρινό προνόμιο στο ερώτημα του «πώς», δεν είναι επειδή θέλω να διαγράψω το ερώτημα του «τι» και του «γιατί». Είναι για να τα θέσω διαφορετικά. Καλύτερα: για να μάθω αν είναι θεμιτό να φανταζόμαστε μια «Εξουσία» που συνενώνει ένα τι, ένα γιατί, ένα πώς. Ορθά κοφτά θα έλεγα ότι, αν αρχίσουμε την ανάλυση με το «πώς», εισάγουμε την υποψία ότι η «Εξουσία» δεν υπάρχει· αναρωτιόμαστε σε κάθε περίπτωση σε ποια αποδοτά περιεχόμενα μπορεί κανείς να στοχεύει όταν χρησιμοποιεί αυτόν τον μεγαλειώδη, σφαιροποιούντα και υποστασιοποιητικό όρο· υποψιαζόμαστε ότι αφήνουμε να μας διαφύγει ένα σύνολο πραγματικότητας εξαιρετικά σύνθετων, όταν καρκίνοβοτούμε επ' αόριστον μπροστά στη διπλή ερώτηση: «Τι είναι η Εξουσία; Από πού έρχεται η Εξουσία;». Το ταπεινό, εντελώς επίπεδο και εμπειρικό ερώτημα «Πώς γίνεται;», που στέλνεται ως ανιχνευτής, δεν έχει ως λειτουργία να περάσει λαθραία μια «μεταφυσική» ή μια «οντολογία» της εξουσίας· αλλά να επιχειρήσει μια κριτική έρευνα στη θεματική της εξουσίας.

1. «Πώς», όχι με την έννοια του «Πώς εκδηλώνεται;» αλλά του «Πώς ασκείται;», «Πώς γίνεται όταν τα άτομα ασκούν, όπως λέγεται, την εξουσία τους στους άλλους;»

Αυτή την εξουσία πρέπει να τη διακρίνουμε πρώτα από εκείνη που ασκείται στα πράγματα και που μας καθιστά ικανούς να τα

τροποποιήσουμε, να τα χρησιμοποιήσουμε, να τα καταναλώσουμε ή να τα καταστρέψουμε — μια εξουσία που παραπέμπει σε δεξιότητες άμεσα εγγεγραμμένες στο σώμα ή διαμεσολαβημένες από εργαλειικούς αναμεταδότες. Ας πούμε ότι εδώ πρόκειται για «ικανότητα». Αντίθετα, αυτό που χαρακτηρίζει την «εξουσία» την οποία πρόκειται να αναλύσουμε εδώ είναι ότι ενεργοποιεί σχέσεις ανάμεσα σε άτομα (ή ανάμεσα σε ομάδες). Γιατί δεν πρέπει να ξεγελιόμαστε: όταν μιλάμε για εξουσία των νόμων, των θεσμών ή των ιδεολογιών, όταν μιλάμε για δομές ή μηχανισμούς της εξουσίας, το κάνουμε μόνο στο βαθμό που υποθέτουμε ότι «κάποιοι» ασκούν εξουσία σε άλλους. Ο όρος «εξουσία» κατονομάζει σχέσεις ανάμεσα σε «συμπαίκτες» (και μ' αυτό δεν σκέφτομαι ένα σύστημα παιχνιδιού, αλλά απλούστατα, εκφραζόμενος με τη μεγαλύτερη γενικότητα, ένα σύνολο δράσεων που επάγουν η μια την άλλη και απαντούν η μια στην άλλη).

Πρέπει να διακρίνουμε επίσης τις σχέσεις εξουσίας από τις σχέσεις επικοινωνίας που μεταβιβάζουν μια πληροφορία διαμέσου μιας γλώσσας, ενός συστήματος σημείων ή κάθε άλλου συμβολικού μέσου. Πιθανώς, το να επικοινωνείς είναι πάντα ένας ορισμένος τρόπος να ενεργείς στον άλλο ή στους άλλους. Η παραγωγή και η θέση σε κυκλοφορία σημαίνοντων στοιχείων μπορεί κάλλιστα να έχουν αντικειμενικό σκοπό ή συνέπειες αποτελέσματα εξουσίας, τα τελευταία όμως δεν είναι απλά μια όψη των πρώτων. Είτε περνούν είτε όχι από συστήματα επικοινωνίας, οι σχέσεις εξουσίας έχουν την ιδιαιτερότητά τους.

Δεν πρέπει λοιπόν να συγχέονται μεταξύ τους οι «σχέσεις εξουσίας», οι «σχέσεις επικοινωνίας» και οι «αντικειμενικές ικανότητες». Αυτό δεν σημαίνει ότι πρόκειται για τρία χωριστά πεδία. — ότι έχουμε: από τη μια μεριά το πεδίο των πραγμάτων, της ένσχυρης τεχνικής, της εργασίας και του μετασχηματισμού του πραγματικού· από την άλλη, το πεδίο των σημείων, της επικοινωνίας, της αμοιβαιότητας και της κατασκευής νοήματος· τέλος, το πεδίο της κυριαρχίας των μέσων εξαναγκασμού, της ανισότητας και της δράσης των ανθρώπων πάνω στους ανθρώπους.* Πρόκειται για τρεις τύπους σχέσεων που εκ των πραγμάτων πάντοτε αλληλοεπικαλύ-

* Ο Χάμπερμας, όταν κάνει διάκριση ανάμεσα στην κυριαρχία, την επικοινωνία και την ένσχυρη δραστηριότητα, δεν βλέπει σ' αυτές, νομίζω, τρία διαφορετικά πεδία αλλά τρία «υπερβασιακά».

πτονται προσφέροντας αμοιβαίο στήριγμα και χρησιμεύοντας η μια στην άλλη αμοιβαία σαν εργαλείο. Η ενεργοποίηση αντικειμενικών ικανοτήτων στις στοιχειωδέστερές τους μορφές συνεπάγεται σχέσεις επικοινωνίας (είτε πρόκειται για προηγούμενη πληροφορία είτε για μοιρασμένη εργασία)· συνδέεται επίσης με σχέσεις εξουσίας (είτε πρόκειται για υποχρεωτικά καθήκοντα, για κινήσεις [gestes] που επιβλήθηκαν από μια παράδοση ή από μια εκμάθηση, για υποδιαιρέσεις ή καταμερισμό λίγο πολύ υποχρεωτικό της εργασίας). Οι σχέσεις επικοινωνίας συνεπάγονται ένσχυρες δραστηριότητες (πράγμα που δεν είναι παρά η ορθή ενεργοποίηση σημαίνοντων στοιχείων) και, από το γεγονός και μόνο ότι τροποποιούν το πληροφοριακό πεδίο των συμπαικτών, επάγουν αποτελέσματα εξουσίας. Όσο για τις ίδιες τις σχέσεις εξουσίας, ασκούνται, κατά ένα μέρος εξαιρετικά σημαντικό, διαμέσου της παραγωγής και της ανταλλαγής σημείων· επιπλέον, δεν είναι καθόλου αποσυνδυσαστές από τις ένσχυρες δραστηριότητες, είτε πρόκειται για κείνες που επιτρέπουν την άσκηση της εξουσίας αυτής (όπως οι τεχνικές εκγύμνασης, οι μέθοδοι κυριαρχίας, οι τρόποι εκμάθησης της υπακοής) είτε για κείνες που επικαλούνται τις σχέσεις εξουσίας για να ξεδιπλωθούν (αυτό συμβαίνει στη διαίρεση της εργασίας και στην ιεραρχία των καθηκόντων).

Βέβαια, ο συντονισμός των τριών τύπων σχέσεων δεν είναι ούτε ομοιόμορφος ούτε σταθερός. Δεν υπάρχει σε μια δεδομένη κοινωνία ένας γενικός τύπος ισορροπίας ανάμεσα στις ένσχυρες δραστηριότητες, στα συστήματα επικοινωνίας και στις σχέσεις εξουσίας. Υπάρχουν μάλλον διάφορες μορφές, διάφοροι τόποι, διάφορες συνθήκες, ή ευκαιρίες όπου αυτές οι αλληλο-σχέσεις εγκαθιδρύονται βάσει ενός ειδικού μοντέλου. Αλλά υπάρχουν και «μπλοκ» μέσα στα οποία η συναρμογή των ικανοτήτων, τα δίκτυα επικοινωνίας και οι σχέσεις εξουσίας συνιστούν συστήματα ρυθμισμένα και ενορχηστρωμένα. Ας πάρουμε για παράδειγμα ένα σχολικό ίδρυμα: η χωρική του διεύθυνση, η σχολαστική ρύθμιση που διευθύνει την εσωτερική του ζωή, οι διαφορετικές δραστηριότητες που οργανώνονται, τα διάφορα πρόσωπα που ζουν ή συναντιούνται εκεί, το καθένα με μια ορισμένη λειτουργία, θέση, πρόσωπο — όλα αυτά συνιστούν ένα «μπλοκ» ικανότητας-επικοινωνίας-εξουσίας. Η δραστηριότητα που εξασφαλίζει την εκμάθηση και την απόκτηση δεξιοτήτων ή τύπων συμπεριφοράς αναπτύσσεται εκεί διαμέσου ενός ολόκληρου συνόλου ρυθμισμένων επικοινωνιών

(μαθήματα, ερωτήσεις και απαντήσεις, διαταγές, παροτρύνσεις, κωδικοποιημένα σημεία υπακοής, διαφοροποιητικά σημάδια της «αξίας» του καθενός και των επιπέδων γνώσης) και διαμέσου μιας ολόκληρης σειράς μεθόδων εξουσίας (κλείσιμο, επιτήρηση, ανταμυγή και τιμωρία, πυραμοειδής ιεραρχία).

Αυτά τα μπλοκ, όπου η ενεργοποίηση των τεχνικών ικανοτήτων, το παιχνίδι των επικοινωνιών και οι σχέσεις εξουσίας συναρμολογούνται το ένα με το άλλο, σύμφωνα με μελετημένες φόρμουλες, αποτελούν αυτό που μπορούμε να ονομάσουμε, διευρύνοντας λίγο το νόημα της λέξης, «πειθαρχίες». Η εμπειρική ανάλυση ορισμένων πειθαρχιών, τέτοιων που συστήθηκαν ιστορικά, παρουσιάζει γι' αυτόν το λόγο κάποιο ενδιαφέρον. Πρώτα επειδή οι πειθαρχίες δείχνουν, σύμφωνα με σχήματα τεχνητώς ευκρινή και λαμπικαρισμένα, τον τρόπο με τον οποίο μπορούν να αρθρώνονται το ένα με το άλλο τα συστήματα της αντικειμενικής σκοπιμότητας, των επικοινωνιών και της εξουσίας. Ακόμα, επειδή δείχνουν διαφορετικά μοντέλα αρθρώσεων (άλλοτε με υπεροχή των σχέσεων εξουσίας και υπακοής, όπως στις πειθαρχίες μοναστικού τύπου ή σωφρονιστικού τύπου, άλλοτε με υπεροχή των ένσκαπων δραστηριοτήτων, όπως στις πειθαρχίες των εργαστηρίων ή των νοσοκομείων, άλλοτε με υπεροχή των σχέσεων επικοινωνίας, όπως στις πειθαρχίες εκμάθησης· άλλοτε ακόμη με έναν κορεσμό των τριών τύπων σχέσεων, όπως ίσως στη στρατιωτική πειθαρχία, όπου μια πληθώρα σημείων σημαδεύει μέχρι πλεονασμού σχέσεις εξουσίας, σφιχτοδεμένες και επιμελώς υπολογισμένες, για να εξασφαλιστεί ένας ορισμένος αριθμός τεχνικών αποτελεσμάτων).

Όταν λέμε για πειθαρχικοποίηση των κοινωνιών, από τον 18^ο αιώνα και μετά, στην Ευρώπη, δεν πρέπει να εννοούμε φυσικά ότι τα άτομα που μετέχουν σ' αυτές γίνονται όλο και περισσότερο υπάκουα· ούτε ότι αρχίζουν όλες να μοιάζουν με στρατώνες, σχολεία, φυλακές· αλλά ότι αναζητήθηκε μ' αυτό το πράγμα μια συναρμογή όλο και καλύτερα ελεγχόμενη – όλο και περισσότερο ορθολογική και οικονομική – ανάμεσα στις παραγωγικές δραστηριότητες, στα δίκτυα επικοινωνίας και στο παιχνίδι των σχέσεων εξουσίας.

Το να προσεγγίζεις το θέμα της εξουσίας με μια ανάλυση του «πώς», σημαίνει λοιπόν να διενεργείς, σε σχέση με την υπόθεση μιας θεμελιώδους «Εξουσίας», πολυάριθμες κριτικές μετατοπίσεις. Σημαίνει να παίρνεις για αντικείμενο ανάλυσης τις σχέσεις εξου-

σίας και όχι μια εξουσία· σχέσεις εξουσίας που είναι διακριτές από τις αντικειμενικές ικανότητες, καθώς επίσης και από τις σχέσεις επικοινωνίας· τέλος, σχέσεις εξουσίας που μπορείς να τις συλλάβεις μέσα στην ποικιλία της αλύσωσης τους με αυτές τις ικανότητες και αυτές τις σχέσεις.

2. Σε τι συνίσταται η ιδιαιτερότητα των σχέσεων εξουσίας;

Η άσκηση της εξουσίας δεν είναι απλά μια σχέση ανάμεσα σε «συμπαίκτες», ατομικούς ή συλλογικούς· είναι ένας τρόπος δράσης κάποιων πάνω σε κάποιους άλλους. Πράγμα που πάει να πει ασφαλώς ότι δεν υπάρχει κάτι όπως η «Εξουσία» ή «της εξουσίας» που θα υπήρχε σφαιρικά, μαζικά ή σε διάχυτη κατάσταση, συγκεντρωμένο ή διανεμημένο· δεν υπάρχει εξουσία παρά ασκούμενη από «κάποιους» σε «άλλους»· η εξουσία δεν υπάρχει παρά εν ενεργεία, ακόμα κι αν εγγράφεται, φυσικά, σ' ένα ευρισκόμενο σε αταξία πεδίο δυνατότητας που στηρίζεται σε μόνιμες δομές. Αυτό πάει να πει επίσης ότι η εξουσία δεν είναι της τάξης της συγκατάθεσης· δεν υπάρχει σ' αυτήν αποποίηση μιας ελευθερίας, μεταβίβαση δικαιώματος, εξουσία όλων και του καθενός εκχωρούμενη σε μερικούς (πράγμα που δεν εμποδίζει τη συγκατάθεση να είναι η συνθήκη για την ύπαρξη και τη διατήρηση της σχέσης εξουσίας)· η σχέση εξουσίας μπορεί να είναι το αποτέλεσμα μιας προγενέστερης ή μόνιμης συγκατάθεσης· δεν είναι στην ιδία της φύση η εκδήλωση μιας συναίνεσης.

Μήπως αυτό σημαίνει ότι πρέπει ν' αναζητήσουμε το χαρακτήρα που προσιδιάζει στις σχέσεις εξουσίας σε μια βία που θα ήταν η πρωτόγονη μορφή, το μόνιμο μυστικό και η έσχατη προσφυγή του – αυτό που εμφανίζεται σε τελική ανάλυση ως η αλήθεια του, όταν εξαναγκάζεται να πετάξει τη μάσκα και να φανερωθεί έτσι όπως είναι; Πράγματι, αυτό που ορίζει μια σχέση εξουσίας είναι ένας τρόπος δράσης που δεν ενεργεί ευθέως και άμεσα στους άλλους, αλλά ενεργεί στην ιδία τους δράση. Μια δράση πάνω στη δράση, πάνω σε ενδεχόμενες ή πραγματικές δράσεις, μελλοντικές ή παρούσες. Μια σχέση βίας ενεργεί σ' ένα σώμα, σε πράγματα: πιέζει, λυγίζει, σπάζει, καταστρέφει· ξανακλείνει όλες τις δυνατότητες· δεν έχει κοντά της λοιπόν άλλον πόλο από την παθητικότητά· κι αν συναντήσει μια αντίσταση, δεν έχει άλλη επιλογή από το να επιχειρήσει να την περιστείλει. Αντίθετα, μια σχέση εξουσίας

αρθρώνεται σε δύο στοιχεία, που της είναι απαραίτητα, για να είναι ακριβώς μια σχέση εξουσίας: «ο άλλος» (εκείνος στον οποίο ασκείται) να αναγνωρίζεται και να παραμένει μέχρι τέλους υποκείμενο δράσης· και να ανοίγεται μπροστά στη σχέση εξουσίας ένα ολόκληρο πεδίο απαντήσεων, αντιδράσεων, αποτελεσμάτων, δυνατών επινοήσεων.

Η ενεργοποίηση των σχέσεων εξουσίας δεν έχει προφανώς μεγαλύτερη αποκλειστικότητα στη χρήση της βίας απ' ό,τι στην απόκτηση συγκαταθέσεων· καμιά άσκηση εξουσίας δεν μπορεί μάλλον να κάνει δίχως τη μια ή την άλλη, συχνά δίχως και τις δύο συγχρότως. Όμως, αν αυτές είναι τα εργαλεία ή τ' αποτελέσματά της, δεν αποτελούν την αρχή ή τη φύση της. Η άσκηση της εξουσίας μπορεί να προκαλέσει όση αποδοχή θελήσουμε: μπορεί να στοιβάξει τους νεκρούς και να προστατευτεί πίσω απ' όλες τις απειλές που μπορεί να φανταστεί. Δεν είναι καθαυτήν μια βία, που θα ήξερε ενίοτε να κρυφτεί, ή μια συναίνεση, που θα ανανεωνόταν σιωπηρά. Είναι ένα σύνολο δράσεων πάνω σε δυνατές δράσεις: ενεργεί στο πεδίο δυνατότητας όπου έρχεται να εγγραφεί η συμπεριφορά των δρώντων υποκειμένων: παρακινεί, επάγει, εκτρέπει, διευκολύνει ή κάνει κάτι πιο δύσκολο, διευρύνει ή περιορίζει, καθιστά κάτι περισσότερο ή λιγότερο πιθανό· οριακά, εξαναγκάζει ή εμποδίζει απόλυτα· αλλά είναι πάντα ένας τρόπος δραση πάνω σ' ένα ή σε πολλά δρώντα υποκείμενα, κι αυτό στο βαθμό που αυτά δρουν ή είναι επιδεικτικά δράσης. Μια δράση πάνω σε δράσεις.

Ο όρος «διαγωγή», με τα διφορούμενά του, είναι ίσως ένας από τους όρους που μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε καλύτερα τι το ιδιαίτερο υπάρχει στις σχέσεις εξουσίας. Η «διαγωγή» είναι η πράξη τού να «άγεις», να οδηγείς τους άλλους (σύμφωνα με μηχανισμούς καταναγκασμού λίγο πολύ αυστηρούς) και συγχρότως ο τρόπος με τον οποίο συμπεριφέρεσαι μέσα σ' ένα λίγο πολύ ανοιχτό πεδίο δυνατοτήτων. Η άσκηση της εξουσίας συνίσταται στην «καθοδήγηση των διαγωγών» και στη διευθέτηση της πιθανότητας. Κατά βάθος η εξουσία είναι λιγότερο της τάξης της κατά μέτωπο αντιπαράθεσης δύο αντιπάλων, ή της δέσμευσης του ενός έναντι του άλλου, απ' ό,τι της τάξης της «διακυβέρνησης». Πρέπει ν' αφήσουμε σ' αυτή τη λέξη την πολύ ευρεία σημασία που είχε τον 16^ο αιώνα. Δεν αναφερόταν μόνο στις πολιτικές δομές και στη διαχείριση των κρατών· αλλά κατονόμαζε τον τρόπο διεύθυνσης της διαγωγής των ατόμων ή των ομάδων: διακυβέρνηση των παιδιών, των

ψυχών, των κοινοτήτων, των οικογενειών, των αρρώστων. Δεν κάλυπτε απλά θεσμισμένες και νόμιμες μορφές της πολιτικής ή οικονομικής υποτέλειας· αλλά και τρόπους δράσης λίγο πολύ μελετημένους και υπολογισμένους, όλους προορισμένους να δρουν πάνω στις δυνατότητες δράσης άλλων ατόμων. Το να κυβερνάς, μ' αυτή την έννοια, σημαίνει να δομείς το ενδεχόμενο πεδίο δράσης των άλλων. Ο τρόπος σχέσης που προσιδιάζει στην εξουσία δεν θα πρέπει λοιπόν να αναζητηθεί στη μεριά της βίας και του αγώνα, ούτε στη μεριά του συμβολαίου και του ηθελημένου δεσμού (τα οποία δεν μπορεί να είναι παρά εργαλεία της, το πολύ)· αλλά στη μεριά αυτού του μοναδικού τρόπου δράσης — ούτε πολεμικού ούτε νομικού — που είναι η διακυβέρνηση.

Όταν ορίζουμε την άσκηση της εξουσίας ως έναν τρόπο δράσης πάνω στις δράσεις των άλλων, όταν τις χαρακτηρίζουμε από τη «διακυβέρνηση» των ανθρώπων, των μεν από τους δε — με την πιο πλατιά έννοια αυτής της λέξης — συμπεριλαμβάνουμε εδώ ένα σημαντικό στοιχείο: το στοιχείο της ελευθερίας. Η εξουσία ασκείται μόνο σε «ελεύθερα υποκείμενα», και στο βαθμό που είναι «ελεύθερα» — μ' αυτό εννοούμε ατομικά ή συλλογικά υποκείμενα που έχουν μπροστά τους ένα πεδίο δυνατότητας όπου μπορούν να λάβουν χώρα πολλές διαγωγές, πολλές αντιδράσεις και διάφοροι τρόποι συμπεριφοράς. Εκεί όπου οι καθορισμοί έχουν κορεστεί δεν υπάρχει σχέση εξουσίας· η δουλεία δεν είναι μια σχέση εξουσίας όταν ο άνθρωπος είναι αλυσοδεμένος (πρόκειται σ' αυτή την περίπτωση για μια φυσική σχέση εξαναγκασμού) αλλά είναι όταν αυτός μπορεί να μετακινείται και οριακά να δραπετεύσει. Δεν υπάρχει λοιπόν ένα πρόσωπο-με-πρόσωπο εξουσίας και ελευθερίας, με μια σχέση αποκλεισμού ανάμεσά τους (παντού όπου ασκείται η εξουσία, η ελευθερία εξαφανίζεται)· αλλά ένα παιχνίδι πολύ πολύπλοκο: σ' αυτό το παιχνίδι η ελευθερία τείνει να εμφανιστεί ως συνθήκη ύπαρξης της εξουσίας (ως η προϋπόθεσή της, εφόσον πρέπει να υπάρχει ελευθερία για να ασκηθεί η εξουσία, και συγχρότως ως το μόνιμο υποστήριγμά της διότι, αν αυτή ξέφυγε εντελώς από την εξουσία που ασκείται σ' αυτήν, η τελευταία θα εξαφανιζόταν εξαιτίας αυτού του γεγονότος και θα έπρεπε να βρεθεί ένα υποκατάστατο στον καθαρό και απλό καταναγκασμό της βίας)· αλλά η ελευθερία εμφανίζεται επίσης και σαν αυτό που δεν μπορεί παρά να εναντιώνεται σε μια άσκηση της εξουσίας, η οποία τείνει τελικά να την καθορίσει ολοκληρωτικά.

Η σχέση εξουσίας και η ανυποταξία της ελευθερίας δεν μπορεί λοιπόν να χωρίζονται. Το κεντρικό πρόβλημα της εξουσίας δεν είναι η «εθελούσια σκλαβιά» (πώς μπορούμε να επιθυμούμε να είμαστε σκλάβοι); στην καρδιά της σχέσης εξουσίας υπάρχουν, «προκαλώντας» την αδιάκοπα, η δυσπείθεια της θέλησης και η αμεταβατότητα της ελευθερίας. Αντί για ουσιώδη «ανταγωνισμό», θα άξιζε περισσότερο να μιλάμε για «αγωνισμό» — μια σχέση αμοιβαίας παρότρυνσης και συγχρόνως αγώνα. Αντί για μια αντίθεση όρου προς όρο, που τους μπλοκάρει και τους δυο, θα άξιζε περισσότερο να μιλάμε για διαρκή πρόκληση.

3. Πώς να αναλύσουμε τη σχέση εξουσίας;

Μπορούμε — θέλω να πω: είναι απόλυτα θεμιτό να αναλύσουμε τις σχέσεις εξουσίας μέσα σε καλώς καθορισμένους θεσμούς: αυτοί αποτελούν προνομιούχο παρατηρητήριο για να τις συλλάβουμε, διαφοροποιημένες, συγκεντρωμένες, βαλμένες σε τάξη και φερμένες στο υψηλότερο σημείο αποτελεσματικότητάς τους: εδώ, σε μια πρώτη προσέγγιση, μπορούμε να προσδοκούμε να δούμε να εμφανίζονται η μορφή και η λογική των στοιχειωδών μηχανισμών τους. Ωστόσο, η ανάλυση των σχέσεων εξουσίας μέσα σε κλειστούς θεσμικούς χώρους παρουσιάζει αρκετά μειονεκτήματα. Καταρχήν, το γεγονός ότι ένα σημαντικό μέρος των μηχανισμών που τίθενται σε λειτουργία από ένα θεσμό είναι προορισμένοι να διασφαλίσουν την ίδια τη διατήρησή του, ενέχει τον κίνδυνο να αποκρυπτογραφήσουμε λειτουργίες ουσιαστικά αναπαραγωγικές, κυρίως μέσα στις «ενδο-θεσμικές» σχέσεις εξουσίας. Δεύτερο, αν αναλύσουμε τις σχέσεις εξουσίας με αφετηρία τους θεσμούς, είμαστε εκτεθειμένοι στον κίνδυνο να αναζητήσουμε σ' αυτούς την εξήγηση και την προέλευση των σχέσεων αυτών, δηλαδή εντέλει να εξηγήσουμε την εξουσία με την εξουσία. Τέλος, στο μέτρο που οι θεσμοί δρουν ουσιαστικά διά της χρησιμοποίησης δύο στοιχείων, των κανόνων (ρητών ή σιωπηρών) κι ενός Μηχανισμού,* κινδυνεύουμε να δώσουμε και στο ένα και στο άλλο υπερβολικά προνομιακή θέση μέσα στη σχέση εξουσίας, κι επομένως να βλέπουμε τους θεσμούς ως μετατονίσεις του νόμου και του καταναγκασμού.

Δεν πρόκειται να αρνηθούμε τη σπουδαιότητα των θεσμών όσον

* Appareil. (Σ.τ.Μ.)

αφορά τη διευθέτηση των σχέσεων εξουσίας. Αλλά να υποδείξουμε ότι πρέπει μάλλον να αναλύουμε τους θεσμούς ξεκινώντας από τις σχέσεις εξουσίας, και όχι το αντίστροφο: κι ότι το σημείο όπου αυτές ουσιαστικά αγκυροβολούν, ακόμη κι αν παίρνουν σάρκα και οστά και αποκρυσταλλώνονται σ' ένα θεσμό, πρέπει να αναζητηθεί πιο εδώ.

Ας επανέλθουμε στον ορισμό σύμφωνα με τον οποίο η άσκηση της εξουσίας είναι ένας τρόπος για τους μεν να δομήσουν το πεδίο δυνατής δράσης των δε. Είναι λοιπόν ίδιον μιας σχέσης εξουσίας το ότι αυτή είναι ένας τρόπος δράσης πάνω σε δράσεις. Αυτό σημαίνει ότι οι σχέσεις εξουσίας έχουν μακριές ρίζες στο κοινωνικό σύμπλεγμα: κι ότι δεν ανασυστήνουν πάνω από την «κοινωνία» μια συμπληρωματική δομή της οποίας τη ριζική εξάλειψη θα μπορούσαμε ίσως να την ονειρευτούμε. Το να ζούμε εν κοινωνία σημαίνει οπωσδήποτε να ζούμε με τρόπο τέτοιο που να είναι δυνατό να δρουν οι μεν πάνω στη δράση των δε. Μια κοινωνία «χωρίς σχέσεις εξουσίας» δεν μπορεί να είναι παρά αφαίρεση. Γεγονός που, ας το πω παρεπιμπτόντως, καθιστά από πολιτική άποψη ακόμη πιο αναγκαία την ανάλυση του τι είναι οι σχέσεις εξουσίας σε μια δεδομένη κοινωνία, του ιστορικού τους σχηματισμού, αυτού που τις καθιστά στέρεες ή εύθραυστες, των συνθηκών που είναι αναγκαίες για να μετασχηματιστούν κάποιες, να καταργηθούν κάποιες άλλες. Γιατί το να λέμε ότι δεν μπορεί να υπάρχει κοινωνία χωρίς σχέση εξουσίας δεν σημαίνει ότι οι σχέσεις που είναι δεδομένες είναι και αναγκαίες, ούτε βέβαια ότι η «Εξουσία» αποτελεί ένα άφευκτο πεπρωμένο στην καρδιά των κοινωνιών: αλλά ότι η ανάλυση, η επεξεργασία, η εκ νέου αμφισβήτηση των σχέσεων εξουσίας και ο «αγωνισμός» ανάμεσα σε σχέσεις εξουσίας και αμεταβατότητα της ελευθερίας είναι ένα αδιάκοπο πολιτικό καθήκον: κι ακόμα ότι αυτό είναι το πολιτικό καθήκον που είναι συμφυές στην κάθε κοινωνική ύπαρξη.

Συγκεκριμένα, η ανάλυση των σχέσεων εξουσίας απαιτεί να προσδιορίσουμε έναν αριθμό σημείων.

1. Το σύστημα των διαφοροποιήσεων που επιτρέπουν να δρούμε πάνω στη δράση των άλλων: νομικές ή παραδοσιακές διαφορές καταστατικής θέσης και προνομίων: οικονομικές διαφορές στην οικειοποίηση του πλούτου και των αγαθών: διαφορετική θέση στις διαδικασίες παραγωγής: γλωσσικές ή πολιτισμικές διαφορές: διαφορές στην τεχνογνωσία και στην αρμοδιότητα κτλ. Κάθε σχέση

εξουσίας χρησιμοποιεί διαφοροποιήσεις που είναι συγχρόνως συνθήκες και αποτελέσματα γι' αυτήν.

2. *Ο τύπος των αντικειμενικών σκοπών* που επιδιώκονται από αυτούς που δρουν πάνω στη δράση των άλλων: διατήρηση των προνομίων, συσσώρευση κερδών, χρησιμοποίηση της καταστατικής αυθεντίας/εξουσίας, άσκηση ενός λειτουργήματος ή ενός επαγγέλματος.

3. *Οι εργαλειώδεις τροπικότητες*: ανάλογα με το αν η εξουσία ασκείται με την απειλή των όπλων, με τα αποτελέσματα της ομιλίας, μέσω οικονομικών ανομοιοτήτων, με μηχανισμούς ελέγχου περισσότερο ή λιγότερο σύνθετους, με συστήματα επιτήρησης, με ή χωρίς αρχεία, σύμφωνα με ρητούς ή μη ρητούς κανόνες, μόνιμους ή τροποποιήσιμους, με ή χωρίς υλικά συστήματα * κτλ.

4. *Οι μορφές θεσμοποίησης*: αυτές μπορούν να αναμειγνύουν παραδοσιακές διατάξεις (dispositions), νομικές δομές, φαινόμενα συνήθειας ή μόδας (το βλέπουμε, για παράδειγμα, στις σχέσεις εξουσίας που διασχίζουν το θεσμό της οικογένειας): μπορούν επίσης να παίρνουν την όψη ενός συστήματος κλειστού στον εαυτό του με τους ειδικούς τύπους του, τους ίδιους του κανονισμούς, με τις ιεραρχικές του δομές προσεχτικά σχεδιασμένες, και με μια σχετική λειτουργική αυτονομία (όπως στους θεσμούς του σχολείου και του στρατού): μπορούν επίσης να σχηματίζουν πολύ σύνθετα συστήματα εφοδιασμένα με πολλαπλούς Μηχανισμούς, όπως στην περίπτωση του κράτους, η λειτουργία του οποίου είναι να αποτελεί το γενικό περίβλημα, τη βαθμίδα σφαιρικού ελέγχου, την αρχή ρύθμισης και επίσης, σ' έναν ορισμένο βαθμό, διανομής όλων των σχέσεων εξουσίας σ' ένα δεδομένο κοινωνικό σύνολο.

5. *Οι βαθμοί εξορθολογισμού*: διότι η ενεργοποίηση των σχέσεων εξουσίας ως δράση πάνω σ' ένα πεδίο δυνατότητας μπορεί να είναι περισσότερο ή λιγότερο επεξεργασμένη σε συνάρτηση με την αποτελεσματικότητα των εργαλείων και τη βεβαιότητα του αποτελέσματος (τεχνολογικές εκλεπτύνσεις μεγαλύτερες ή μικρότερες στην άσκηση της εξουσίας) ή ακόμη σε συνάρτηση με το ενδεχόμενο κόστος (είτε πρόκειται για το οικονομικό «κόστος» των μέσων που χρησιμοποιούνται, είτε για το «αντι-δραστικό» κόστος το οποίο συνιστούν οι συναντώμενες αντιστάσεις). Η άσκηση της εξουσίας δεν είναι ένα ακατέργαστο γεγονός, ένα θεσμικό δεδο-

* Dispositifs. (Σ.τ.Μ.)

μένο, ούτε μια δομή που διατηρείται ή θρυμματίζεται: επιδέχεται επεξεργασία, μετασχηματίζεται, οργανώνεται, εφοδιάζεται με διαδικαστικές ενέργειες περισσότερο ή λιγότερο συναρμοσμένες.

Βλέπουμε γιατί η ανάλυση των σχέσεων εξουσίας σε μια δεδομένη κοινωνία δεν μπορεί να ισοδυναμεί με τη μελέτη μιας σειράς θεσμών, ούτε με τη μελέτη όλων εκείνων των θεσμών που θα άξιζαν το όνομα «πολιτική». Οι σχέσεις εξουσίας ριζώνουν στο σύνολο του κοινωνικού δικτύου. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι υπάρχει μια πρώτη και θεμελιώδης αρχή (principe) Εξουσίας, που κυριαρχεί μέχρι και το πιο μικρό στοιχείο της κοινωνίας: αλλά ότι ξεκινώντας απ' αυτή τη δυνατότητα δράσης πάνω στη δράση των άλλων, που είναι συνέκταση με κάθε κοινωνική σχέση, πολλαπλές μορφές ατομικής ανομοιοτήτας, αντικειμενικοί σκοποί, εργαλειοποιήσεις που εφαρμόζονται πάνω σε μας ή πάνω στους άλλους, θεσμοποίηση τομεακή ή και σφαιρική, οργάνωση περισσότερο ή λιγότερο μελετημένη, ορίζουν διαφορετικές μορφές εξουσίας. Οι μορφές και οι τόποι της «διακυβέρνησης» των ανθρώπων, των μεν από τους δε, είναι πολλαπλοί σε μια κοινωνία: υπερθέτονται, αλληλοτέμνονται, περιορίζονται και εκμηδενίζονται καμιά φορά, ενισχύονται άλλες φορές. Είναι πάντως βέβαιο ότι το κράτος στις σύγχρονες κοινωνίες δεν είναι απλά μια από τις μορφές ή ένας από τους τύπους — έστω κι ο πιο σημαντικός — άσκησης της εξουσίας, αλλά μάλλον ότι όλοι οι άλλοι τύποι σχέσης εξουσίας αναφέρονται μ' έναν ορισμένο τρόπο στο κράτος. Αυτό όμως δεν συμβαίνει επειδή το καθετί πηγάζει από το κράτος: αλλά μάλλον επειδή έχει παραχθεί μια συνεχής κρατικοποίηση των σχέσεων εξουσίας (αν και δεν έχει πάρει την ίδια μορφή στον παιδαγωγικό, νομικό, οικονομικό, οικογενειακό τομέα). Αναφερόμενοι αυτή τη φορά στη λέξη «διακυβέρνηση» με τη στενή της έννοια, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι σχέσεις εξουσίας έχουν προοδευτικά κυβερνητικοποιηθεί, δηλαδή έχουν υποβληθεί σε επεξεργασία, έχουν εξορθολογιστεί και συγκεντρωθεί μέσα στη μορφή των κρατικών θεσμών ή με την εγγύησή τους.

4. Σχέσεις εξουσίας και στρατηγικές σχέσεις

Η λέξη «στρατηγική» χρησιμοποιείται συνήθως με τρεις σημασίες. Καταρχήν, για να κατονομάσει την επιλογή των μέσων που χρησιμοποιούνται για την επίτευξη ενός σκοπού: πρόκειται για την

ορθολογικότητα που τίθεται σε λειτουργία για να επιτευχθεί ένας *αντικειμενικός σκοπός*. Για να κατονομάσει τον τρόπο με τον οποίο ενεργεί ένας συμπαίκτης σ' ένα δεδομένο παιχνίδι, σε συνάρτηση μ' αυτό που νομίζει ότι πρέπει να είναι η δράση των άλλων και σε συνάρτηση μ' αυτό που υπολογίζει ότι σκέφτονται οι άλλοι για τη δική του δράση· συνοπτικά, τον τρόπο με τον οποίο προσπαθεί κανείς να *ασκήσει επιρροή στον άλλο*. Τέλος, για να κατονομάσει το σύνολο των μεθόδων που χρησιμοποιούνται με σκοπό να στερηθεί ο αντίπαλος τα όπλα του και να αναγκαστεί να παραιτηθεί από τον αγώνα· πρόκειται λοιπόν για μέσα που αποβλέπουν στην κατάκτηση της *νίκης*. Αυτές οι τρεις σημασίες συνενώνονται στις καταστάσεις αντιμετώπισης — πόλεμο ή παιχνίδι — όπου ο αντικειμενικός σκοπός είναι να δράσεις πάνω σ' έναν αντίπαλο με τέτοιο τρόπο ώστε ο αγώνας να είναι γι' αυτόν αδύνατος. Η στρατηγική ορίζεται λοιπόν από την επιλογή των λύσεων «που κερδίζουν»: θα πρέπει όμως να έχουμε κατά νου ότι εδώ πρόκειται για ένα πολύ ιδιαίτερο τύπο κατάστασης· κι ότι υπάρχουν κι άλλοι όπου πρέπει να διατηρήσουμε τη διάκριση ανάμεσα στα διαφορετικά νοήματα της λέξης «στρατηγική».

Αν αναφερθούμε στο πρώτο νόημα που υποδείξαμε, μπορούμε να ονομάσουμε «στρατηγική εξουσία» το σύνολο των μέσων που χρησιμοποιούνται για να λειτουργήσει ή για να διατηρηθεί ένα Σύστημα εξουσίας. Μπορούμε επίσης να μιλήσουμε για στρατηγική που προσιδιάζει στις σχέσεις εξουσίας στο βαθμό που συνιστούν τρόπους δράσης πάνω στη δυνατή, ενδεχόμενη, υποτιθέμενη δράση των άλλων. Μπορούμε λοιπόν με όρους «στρατηγικών» να αποκρυπτογραφήσουμε τους μηχανισμούς που τίθενται σε λειτουργία μέσα στις σχέσεις εξουσίας. Το πιο σπουδαίο όμως σημείο είναι προφανώς η σχέση ανάμεσα σε σχέσεις εξουσίας και στρατηγικές αντιμετώπισης. Γιατί, αν είναι αλήθεια ότι στην καρδιά των σχέσεων εξουσίας και ως μόνιμη συνθήκη ύπαρξής τους υπάρχει μια «ανυποταξία» και ελευθερίες ουσιαστικά δυσπειθείς, δεν υπάρχει σχέση εξουσίας χωρίς αντίσταση, χωρίς υπεκφυγή ή διαφυγή, χωρίς ενδεχόμενη αντιστροφή· κάθε σχέση εξουσίας συνεπάγεται λοιπόν, τουλάχιστον δυνάμει, μια στρατηγική αγώνα, χωρίς όμως γι' αυτόν το λόγο να αλληλοεπικαλύπτονται, να χάνουν την ιδιαιτερότητά τους και τελικά να συγχέονται. Αποτελούν η μια για την άλλη ένα είδος μόνιμου ορίου, ένα είδος σημείου δυνατής αντιστροφής. Μια σχέση αντιμετώπισης φτάνει στο τέρας της, στην τελική στιγμή της

(και στη νίκη ενός από τους δύο αντιπάλους) όταν πάγιοι μηχανισμοί, μέσω των οποίων μπορούμε να καθοδηγήσουμε με σταθερότητα και αρκετή βεβαιότητα τη διαγωγή των άλλων, υποκαθιστούν το παιχνίδι των ανταγωνιστικών αντιδράσεων· για μια σχέση αντιμετώπισης, από τη στιγμή που δεν είναι αγώνας μέχρι θανάτου, η παγίωση μιας σχέσης εξουσίας αποτελεί στόχο — την εκπλήρωσή της και συγχρόνως το πέραςμά της σε κατάσταση διαθεσιμότητας. Και αντίστροφα, για μια σχέση εξουσίας, η στρατηγική αγώνα αποτελεί επίσης σύνορο, όπου η υπολογισμένη επαγωγή της διαγωγής των άλλων δεν μπορεί να πάει πέρα από την ανταπάντηση στην ίδια τη δράση τους. Όπως δεν μπορεί να υπάρξουν σχέσεις εξουσίας χωρίς σημεία ανυποταξίας που εξ ορισμού της διαφεύγουν, έτσι και κάθε εντατικοποίηση, κάθε επέκταση των σχέσεων εξουσίας με σκοπό την υποταγή των σημείων αυτών δεν μπορεί παρά να οδηγήσει στα όρια της άσκησης της εξουσίας· η τελευταία βρίσκει τότε το αντέρεισμά της είτε σ' έναν τύπο δράσης που οδηγεί τον άλλο στην ολοκληρωτική αδυναμία (μια «νίκη» επί του αντιπάλου υποκαθιστά την άσκηση της εξουσίας) είτε σε μια στρέψη των κυβερνωμένων και στο μετασχηματισμό τους σε αντιπάλους. Γενικά, κάθε στρατηγική αντιμετώπισης ονειρεύεται να γίνει σχέση εξουσίας — και κάθε σχέση εξουσίας, τόσο όταν ακολουθεί την ίδια της γραμμή ανάπτυξης της όσο κι όταν συγκρούεται με μετωπικές αντιστασεις, κλίνει στο να γίνει στρατηγική που κερδίζει.

Πραγματικά, ανάμεσα στη σχέση εξουσίας και στη στρατηγική αγώνα υπάρχει αμοιβαίο κάλεσμα, απροσδιόριστη αλύσωση και διηνεκής ανατροπή. Κάθε στιγμή η σχέση εξουσίας μπορεί να γίνει, και σε ορισμένα σημεία γίνεται, αντιμετώπιση ανάμεσα σε αντιπάλους. Κάθε στιγμή επίσης οι σχέσεις αντιπαλότητας σε μια κοινωνία προκαλούν την κινητοποίηση των μηχανισμών εξουσίας. Αστάθεια λοιπόν που κάνει τις ίδιες διαδικασίες, τα ίδια συμβάντα και τους ίδιους μετασχηματισμούς να μπορούν ν' αποκρυπτογραφούνται τόσο στο εσωτερικό μιας ιστορίας αγώνων όσο και μέσα στις σχέσεις και τα Συστήματα εξουσίας. Δεν θα εμφανιστούν τα ίδια σημασιολογικά στοιχεία ούτε οι ίδιες αλυσώσεις ούτε οι ίδιοι τύποι νοητότητας, παρόλο που αναφέρονται στον ίδιο ιστορικό ιστό και παρόλο που η καθεμιά από τις δυο αναλύσεις οφείλει να παραπέμπει στην άλλη. Και η συμβολή ακριβώς των δύο αναγνώσεων κάνει να εμφανιστούν αυτά τα θεμελιώδη φαινόμενα «κυριαρχίας» που παρουσιάζει η ιστορία ενός μεγάλου μέρους των ανθρώπινων

κοινωνιών. Η κυριαρχία είναι μια σφαιρική δομή της εξουσίας, της οποίας διακλαδώσεις και συνέπειες μπορούμε καμιά φορά να βρούμε ακόμη και στον πιο λεπτό μίτο της κοινωνίας· αλλά είναι συγχρόνως και μια στρατηγική κατάσταση, περισσότερο ή λιγότερο κεκτημένη και σταθεροποιημένη, μέσα σε μια αντιμετώπιση μεγάλου ιστορικού βεληνεκούς ανάμεσα σε αντιπάλους. Μπορεί κάλλιστα ένα γεγονός κυριαρχίας να μην είναι παρά η μεταγραφή ενός από τους μηχανισμούς εξουσίας μιας σχέσης αντιμετώπισης και των συνεπειών της (μια πολιτική δομή που προέρχεται από μια εισβολή)· μπορεί επίσης μια σχέση αγώνα ανάμεσα σε δύο αντιπάλους να είναι το αποτέλεσμα της ανάπτυξης των σχέσεων εξουσίας με όλες τις συγκρούσεις και τις σχάσεις που επιφέρει. Αυτό όμως που καθιστά την κυριαρχία μιας ομάδας, μιας κάστας ή μιας τάξης, και τις αντιστάσεις ή τις εξεγέρσεις στις οποίες προσκρούει κεντρικό φαινόμενο στην ιστορία των κοινωνιών είναι το ότι εκφράζουν, υπό μορφή σφαιρική και μαζική, στην κλίμακα ολόκληρου του κοινωνικού σώματος, τη σύμπλεξη των σχέσεων εξουσίας με τις στρατηγικές σχέσεις, και τα αποτελέσματα της αμοιβαίας έλκυσής τους.